

Солун 1925
чылдын
август 31-де
үнүп эгелээн

ШЫҢ

№ 95 (15069) 1993 чылдын май 25, вторник Салга өртөө 4 рубль

БЕРГЕДЭЭШКИННЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

Барын-Хемчик районда септелег-техниктиг бугурулгере чери ажил-агыйларның машина-техниказын септээр, артык кезектер-биле хандырар мастерскаяны, чүк сөөртүр авторактыг уугу бугурулгелериниң бирээни. Рынок экономиказын мунунда бо бугурулгере черине машина-техника хай, баазамы бижыг турган. Сөөгү чылдарда бо бугурулгениң ажил-агыйлар суларан, ашша-төгери-биле байдалы элээн бергенде келген. Түр үеңиң берге байдалындан ушунуп алыр дээш калдыг хемчеглерин ап турарын сонургап, бо бугурулгениң директору Дадар-оол Данзынович Сагырлар-биле учуражым, чугалаштым.

Дадар-оол Данзынович, сизер бо бугурулгере чериниң удурулгезин ажилдаш, чыл чептээ болгай сизер. Бугурулгениң материал-техниктиг баазаны бижыглаар, рынок экономиказын берге үезиң алып өртөө дээш калдыг ажилдарың планнап, чорууду түр силер?

Рынок экономиказын баш бурунгар белектеттирмең болгаш бо бугурулгениң ажилы элээн суларан турду. Ам-даа бергедээшкinnenден эки ушунуп чадап тур бис. Артык кезектериниң өртөө чериниң болгаш септелег ажилдарының үезиниң өртөөниң улгатканы-биле бистиниң машина-трактор мастерскаязын ажил-агыйлар техника септестерин, бо мастерскаяны ажилчыларны колдуунда тодаргай ажил чок апарган. Авторакта бар машиналарның саны кызырлап, 24 инча-буру марканың машиназы артык. Олар эрттирээр, үндү бижириниң хырында келген. Байдал мындай турда ашша-төгери хайымы кээр боор.

Биске турган сэдиг баазамы каш чыл бурунгар дугурулгере үеде. Ону ам катан тургузулгезин үезинде. Эзеш-биче-даа бай-Тайга, Барын-Хемчик райондары ажил-агыйлар артык кезектерин бистен ап турар апарды. Моон Муртузана Кызыл, Чадаана бадар турган бол-

хемчеглерин база албай келди. Моон сонгар черле дуулаалар-ла боор деп манап олурар бис ийни.

Барын-Хемчик, Бай-Тайга райондарда арат, тараачын ажил-агыйлар, кооперативтериниң саны хун бүрү көүдүп турар. Оларның чамдыктарында техника бар, хей кезинде машина-трактор чок болгай. Ам чакы тарылганың киңи түлүк үезинде, бо ууустарга калдыг ачы-дуза көргүзүп түр силер?

Арат ажил-агыйларда, кооперативтер-даа удурулгелери техника, артык кезектер дээш биске хун бүрү кээр. Оларга шыдаар шаанс-биле дуулап түр бис. Ажил-агыйларга, кооперативтерге, арат, тараачын ажил-агыйларга ачы-дуза чеңдир-сорулга-биле, боттарын чүкүлүк түр хөдөмөлүк пунктузун (протат) аймап түр бис. Бисте бар тракторлар, андамын, сейка дээш, көдөө ажил-агыйның өске-даа машиналарын ачылап, хөдөмөлөп алгаш, ажилын кылып ап болур аргалыг апарган. Бо ажилды моон сонгар элээн шуудадыр, чарты көрүп көөр бис.

Оон ангыда артык кезектер, агрегаттар-биле дуулаалар талазы-биле бисте солуктуга пунктузун кылып алдымын. Солуктуга пунктузунга тракторларның шимчелкилерин, коробказын, сөнгү, мурнуу эвектериниң бедилерин (мостузу) болгаш өске-даа артык кезектерин орнажы-солууп ап болур аргалыг дээр.

Ам чакы тарылганың үезинде ажил-агыйларга дүргөн дуза чеңдир сорулгадыр септер Ким-оол Сая удуурган 4 кижилик тускай эвектөө тургускан бис. Олар боттарында техникады дуза чедер машиназы чок-даа болза, өске машиналар-биле хову-

Сонуургаан айтырларыма тодаргай харыны бергендер дээш четтирдим, Дадар-оол Данзынович.

Интервьюю Хюөг-оол МОНГУШ ааган.

КЫДАТЧЕ ААЛДААШКЫН

Кыдаттың Сивызия-Уйгур Автономунг району-биле Барын-Хемчик, Чөөн-Хемчик райондарың чыгарга дүргөлүк сэдиг-саарында кыдыр талазы-биле кезектериниң чыгарган. Бо уулаада олар Тайкышкенде сэдиг-саарыга компаниязындан кидис кыдыр, чүң эртер фабрикаларның дериг-жерекселерин алып-биле айттыркан.

«САЯ» СИВЫЗИЯ БААР

Кыдаттың Сивызия-Уйгур Автономунг районуң культура даргазы-биле «Сая» ансамбльиң удурулгезиниң аразына найралчы харылаш турду талазы-биле керээ чардыган. Ынчанга «Сая» ансамбльиң артистери 20 хире кижи белекел ажилдарын эгелеш берген.

Тыва Республиканың культуру министриниң оралакчысы Виктор Марты-оол алдынкыларын тура халым-кымын 110 чылынга тураскалаткан республика байырларың эрттирерине Сут-Хөл районуң Оргу-Шалге кандай культура хемчеглери ап чоруттырарын, чүң кылырны база сая-хөө айтырарын организацион хурамынга чугалашты.

КЫЗЫЛДЫҢ № 2 ШКОЛАЗЫ: ачы-дуза марафону

Кызылдың № 2 школазының 65 чыл оюн демдегелээн ачы-дуза марафону май 21-де болган. Аңа оон баштайгы доозукчулары — төк баштыг кызылдардан элээн, эртен чылдын дооскан аныктарга чедир чыгып келген.

1947 чылдан бээр бүгүнге чедир бо школан 3 муң ажыг кижин дооскан. Оларның ичинде 30 кижини оларның 4 кижи алдын медальдык элчилектерин. Тыяның бурунгар хөгжүдүзүгезинге үлдүп кирген, кирип чоруур атсурагыг кижилериниң хей кезин бо школань доозукчулары бооп турар. Оларга эртемниң алдарлыг ажилдашчы деп хүндүлүг атың алдыкчылары 4 кижини төөгү эртемниң доктору Ю. Л. Аранчы, филология эртемниң доктору, профессор С. Ч. Шулуу, төөгү эртемниң кандидаты В. В. Окур, филология эртемниң кандидаты А. Д. Монгуш. Ол ышкаш Тыва АССР-иниң культуразының алдарлыг ажилдашчылары ийи кижини Тыва Республиканың удурут чогалтымы, Чогаалчылар эвилелиниң кеңигү, этнограф, төөгү эртемниң кандидаты М. Б. Кеняи-Лопсан, херэжен чогаалчы, төөгү эртемниң кандидаты Е. Д. Таанова. Оон ылай филология эртемниң доктору А. Ч. Кунаа база эртемнер кандидаты Тыва Республиканың школазының алдынкы башкысы С. С. Салчак, Д. Б. Бузур-оол, педагогика эртемниң кандидаты К. Б. Салчак, география эртемниң кандидаты С. С. Курбатская, экономика эртемниң (Төмүзү 4-кү арнада).

ЧУРУКТАРДА: № 2 школага анги-аңгы чылдарда директорлар чоран башкылар; 1970 чылдың доозукчулары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээгийнге

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиг чымыны элечок 21-ги сессиязын 1993 чылдың май 25-те Тыва Республиканың Чазамың бажымын хуралдарында 10 шакта ажыттынар. Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиг чымыны элечок 21-ги сессиязын келеш Тыва Республиканың улус депутаттарының бурткөөниң 1993 чылдың май 24-те 8 шакта 18 шакта чедир ТР-иниң Дээди Советиниң халмаатларың чагалары болгаш делеглерин хүлээп алыр эрээлге болур (Дээди Советин бажымын берге калды, төк. 3-63-42).

Тыва Республиканың Дээди Советиниң 1993 чылдың май 24-те ТР-иниң Дээди Советиниң бажымын болур.

«Конституция чөвүлел хуралы чылдырар болгаш Россия Федерациязының Конституциязының төлөвилелин доозар дугайында»

Россия Федерациязының бугу хураилардан бугу эгелеш ийи төлөвлөкчү — Россия Федерациязын кезек бургузуну төлөвлөгө болгаш күөскөч эге-чагырга органнарындан бир-бирин кирер.

5. Тус чер бот-башкаралганың төлөвлөкчүлериң составын тус чер бот-башкаралганың органнарың федералдык болгаш деңсээр аразың ассоциациялары хөдөмөлөп тургузар.

Политиктиг партияларың, өске-даа хей-ниги организацияларын болгаш мөссалыг шимчөөшкунерияң азы оларның каттыжымшыкының төлөвлөкчүлериң составын чогуур хей-ниги организацияларындан хөдөмөлөп тургузар.

Баран бугурулгезинде болгаш тымынгар ажил-агыйлардан төлөвлөкчүлериң составын оларның федералдык болгаш деңсээр аразың ассоциацияларындан, эвилелдеринде болгаш өске-даа каттыжымшыкынарында хөдөмөлөп тургузар.

Россия Федерациязының Юстиция министривоуна уставтыг документалери бурткөктинген ол айттырарган организациялардан Конституция чөвүлел хуралың ажилыга киркириң дугайында чыгарылар 1995 чылдың май 25-ке чедир кирер.

6. Конституция чөвүлел хуралың ажилыга профессионал организациялардан, шажын-чүдүлгө конфессияларында, а ол ышкаш Россия Федерациязынң Эртемнер академиязындан төлөвлөкчүлериң кирер.

7. 5 база 6 пункттарда айттырарган төлөвлөкчүлериң хуралыңа кире кижилериниң налты санын 250 кижин чедир саныг кылдыр доктадыр.

8. Конституция чөвүлел хуралың ажилыга Россия Федерациязынң Конституция судунун, Россия Федерациязынң Дээди арбитраг судунун төлөвлөкчүлериң, а ол ышкаш Россия Федерациязынң Чигине прокуратуразының төлөвлөкчүлериң кирип болур.

9. Конституция чөвүлел хуралың белекөөниң чөвүлел Россия Федерациязынң Конституциязынң төлөвлөкчүлериң оон Россия Федерациязынң Президентизиниң кирер.

10. Конституция чөвүлел хуралың Кремлеге эрттирер.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙТЫШКЫНЫ

Социал-экономикадык реформаларны улам ылай чорудар, рынок харылааларының тургустунар байдалдарында Россия Федерациязынң чер-чөвүлериң дендески хөгжүдүзүгезин хандырар сорулга-биле база 1993 чылдың апрель 25-те болган Бүтү Россия референдумунун Төк комиссиязынң алдындагы бажымында алынарың Президентизиниң шийитир негеттерин саналарын 1993 чылдың июнь 1-ге чедир кирер.

Россия Федерациязынң Президентизиниң Б. ЕЛЬЦИН 1993 чылдың май 18.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ОРАЛАКЧЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА. (РОСИТА-СЧТА). Конституция чорудулганың түнүлели болза тилекчи-лер болгаш тилектиргенер, Юденин Хоойлуңуң кайы-бир төлөвлөкчүлериң талалакчылар азы удурулгачылар кылдыр чурттуң чарлышыны болган туруп болбас ужурулг деп, Россия Федерациязынң оралакчы президентизин Александр Руцкой медегелди. Россия Федерациязынң чаа Конституциязынң хулазы алыр Россияны демократизин ханылаарың чыгарууга, боттуг федерализме үндөшкө Россияның чыгыс эвил бижималарына чүгүл бажым болур ужурулг деп, медегелде айткан. Чаа Конституцияны хүлээп алыр эржежог чугулазы Россияның ниитилел-политиктиг медегелди билит турар.

Чаа Конституцияны хүлээп алыр эге-чагырланың ылазы-буру алдырларың, политиктиг партияларың болгаш шимчөөшкунерияң аразың элечелегил меследжишкунерияң чорудулганың аныктыг хөдөмөлөп турар. Чаа Конституцияны хүлээп алыр эржежог чугулазы Россияның ниитилел-политиктиг медегелди билит турар.

КЕРЭЭ ТӨЛЕВИЛЕЛИН ДЕТКЭЭН

Москва, май 24. Россия Президентизин Борис Ельцин Россия биле Тажикстан аразына найралдым, кады ажалдажыгың болгаш үдүр-десир дуулаажылганы Керээнниң төлөвилелин деткээ. Ол дугайында шийтирсе Президент болуучу азын селген. Ол шийтир сугулар үс. Керээ ат салымшыны хурөөр башчыларың көшөдиге Тажикстаның

Дээди Советиниң Даргазынң Москваже ажилын чоруунуң үезинде болур.

Россия болгаш Тажикстан «боттарының аразында харылзаларың бот-боттарың күрүң тускай-догуп наашканың хүндөжүриң болгаш деңсээр аңы-биле бүдүн-бүдүн чоруткун принциптеринге найралчы күрүң-көү кылдыр тургузар» деп Керээ төлөвилелин айткан.

СОРУЛГАЛАР ЫВЫС БИЛДИНГИР

АМБЫН-НОЯН САЛГАЛЫ

Бистин республиканын мал ажылдыгларынын мурунда бөгү каныг кол соруга салдынып турарлыг? Мал ажылдында байдалды бо чылдың эртен бири кварталдың туниси-биле анализтелер, сайгарып көөрге, чамдык ажыл-агыйлар мал бажынын чидирин кызырларын дем-чидирин бүгү тала-биле ап чоруун турар, кыштаглашкынның туниси-биле малдың чаш төдү богай эвес камгала алганын база бар. Малдан алып продукттарыны көвүдөөр дээрү, база-ла дүң бурунч карак-кызык шудургу ажылы эржеж чутула дээрин билеп турарлар. Эртен бири кварталдың санаашкын-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар. Эртен чылдың ол-ла үезинде турган байдал-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар. Эртен чылдың ол-ла үезинде турган байдал-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар. Эртен чылдың ол-ла үезинде турган байдал-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар.

Байдалды ажылап, шыраак малды хуу кижилер боттарынын күш-шадалы кошканын таварыгалары база бар, оорлар, чидир кылыр чоруктар эвэс эвес 1991 чылда республиканын ажыл-агыйларында оорлаткан болган чыккан мал 35680 баш-чылды санаттыган, эртен чылды 35923 болган. Малдың хорамчазы ам-даа кызы-бүрү чыдаганнардан боол турар. Ону бо уладала база-ла бо чылдың бири кварталдың түндүгүндө чыдаган көөргө: бири кварталда 743 баш ийиштүк бола мал хойдан боол турар, хой, өшкү — 1883 баш, 295 айт. Чүгө ол чылдагаан үш ай иштинде чыдаган дөңгө 355 тонна эт чидиринг болган бис, ону бир эвес ажайт санаар болза, 37,2 млн рубльдин карамжы кылдыр санаттып турар. Чидирингге хамаарыштыр анализ кылып, сайгарып чоруун тура, малдың өлүг хорары эртен чылда дөңгө эвэс эвэс кызырлып турар деп түшүргө кээл турар бис.

Уетүнде чуталааным чүдү-дерден түнел каныгыл, моон соотгары согулгаларымыс чү? Мал ажылыны бызырларынга чыдаган, ажайт малчы башында турар дөңгө эвэс эвэс кызырлып турар. Чидирингге хамаарыштыр анализ кылып, сайгарып чоруун тура, малдың өлүг хорары эртен чылда дөңгө эвэс эвэс кызырлып турар деп түшүргө кээл турар бис.

Ажыл-агыйлар мал бажынын чидирин кызырларын дем-чидирин бүгү тала-биле ап чоруун турар, кыштаглашкынның туниси-биле малдың чаш төдү богай эвес камгала алганын база бар. Малдан алып продукттарыны көвүдөөр дээрү, база-ла дүң бурунч карак-кызык шудургу ажылы эржеж чутула дээрин билеп турарлар. Эртен бири кварталдың санаашкын-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар. Эртен чылдың ол-ла үезинде турган байдал-биле алырга, 98 ажайт малчы төөрү 100 баш хойдан 85-121 чедир хураган алын боол турар.

ТООЛЧУНУҢ ОГЛУ — ЭРТЕМДЕН-ТӨӨГҮЧУ АРЫГ СУГЛУГ АК-ХЕМ

Тыванын эрте-бурунгу төөгүзүнү талазы-биле тус-кай эртемден, төөгүчү-археолог Монгуш Хуртуга-оол оглу Манай-оол бо чылдын апрель 2-де 60 жараан. Ол кара аныялдан тура мунчага чедир чыгыс черге төөгү талазы-биле эртем ажылы кылды. Тыванын эртем-инженер институтунда 34 чыл ажылдаан. Ол Азияны, ооң иштинде Тыванын бурунгу төөгүзүн, мунчага археологияны хамаарышкан эртем аягында М.Х. Макин-оолдун аямы бо-ла көрүп болур. Ол Тыванын бурунгу төөгүзүн дуйтайла өөредиле номчанын автору, Багыр сомонго М.С. Байыр-оолдун төөгүчү М.Х. Манай-оол-биле аразинда чутаазын манаа параладымыс.

Аржаан базырын эзеп турар. Ол, төөрмө чоң, дөңгө эвэс эвэс хойдан болган эл солу бурунгу тускаалдарыны бирээш. Ол эмгек-ла улут болган көрүштү. Ол диаметри 120 см, бели 5-6 м чедир турган. Шалдыгы ажайт. Егөөктө фанералардан (каптарларын) пирамидалардан адуак чок улут даштарын чыгарып, өскө киреп тураскал, бети-ле дөңгө, 2700 чылдарын иштинде кижилерин кичээтпейли, соңунда хараа тузун келген. 50-60 чылдарда оон даштарын тунча ажылаары-биле сөөктү дажылап кааптып.

Аржаан базырын эзеп турар. Ол, төөрмө чоң, дөңгө эвэс эвэс хойдан болган эл солу бурунгу тускаалдарыны бирээш. Ол эмгек-ла улут болган көрүштү. Ол диаметри 120 см, бели 5-6 м чедир турган. Шалдыгы ажайт. Егөөктө фанералардан (каптарларын) пирамидалардан адуак чок улут даштарын чыгарып, өскө киреп тураскал, бети-ле дөңгө, 2700 чылдарын иштинде кижилерин кичээтпейли, соңунда хараа тузун келген. 50-60 чылдарда оон даштарын тунча ажылаары-биле сөөктү дажылап кааптып.

Аржаан базырын эзеп турар. Ол, төөрмө чоң, дөңгө эвэс эвэс хойдан болган эл солу бурунгу тускаалдарыны бирээш. Ол эмгек-ла улут болган көрүштү. Ол диаметри 120 см, бели 5-6 м чедир турган. Шалдыгы ажайт. Егөөктө фанералардан (каптарларын) пирамидалардан адуак чок улут даштарын чыгарып, өскө киреп тураскал, бети-ле дөңгө, 2700 чылдарын иштинде кижилерин кичээтпейли, соңунда хараа тузун келген. 50-60 чылдарда оон даштарын тунча ажылаары-биле сөөктү дажылап кааптып.

ШЫДЫРААЧЫ ЭМЧИ

Шыдыраага республиканын эмгекте ажилдагыларынын зона айы-биле хууда бирги чери дээш түнүөл маргылдаа Кызылга Чоотча чаа эртен.

Эр улус аразынга Чаа-Хөдө дүргөн дуза чедирер станцияныч чолалчы, 60 харлыг шыдыраачы Монгуш Демчинович Бүрбү тилек каан.

Хөрөжөн улус аразынга маргылдаа чыдаг байдалга эртен. Чүгө дие оон киржикчиерини хөй кезин дур.

1947 чылда бирги доозукчулар Ленинградка дээш эртем чедип алганыр. Ол деп 2-тиери, (мен 2-ги доозукчулар мен Чааскан Москва доостум.

40-50 чылдарыны каргыштыг салдары бистин башкыларымыс, оон эки өрөнникчиерини база оон эртен.

Истен сүрүүшүнгө 9 класстан тура таваргыч, хөй-хөй айылы, бергелери ажал эртин, тура-соруум салбайн,

орунундан аспайн, чога аталдары, ажал-төлдүг чурттал чок мен. Хууда амдырал-чуртталган сеткилме тааржы. Чүгө дие эртемге хөй үени кирип, ажал-төлдүг ак сеткилдег баран болуп келген болгаш баран болуп чок мен.

Эртен чылын 14 командага 120 мөгө киришкен болза, бо чылын 9 командага 97 мөгө келген. Бүгү-россия череге бо маргылдаа Россияны область, крайларындан мөгөлер орук-чиркити өрөк-үнеси уаг болганнан келбей барганы хомулалыч Керемово областыц Междуреченск хоорайн.

Лаза МОНГУШ. Спорттук хоочуну.

ЧАРЛАДАР БҮРОЗУ

«Шын» солуи редакциясыга ажилдар киж дари негетинни турар.

Кызылдың Эмени унияшениц Кешиктиг Сочинион Салгыларынд адынга 1992 чылдың февраль 19-та тышканы

Дайынның болгаш куш-ажылдың хоочуну, ТАРНЫ Арзылч мөгези Бегзи-Хуурақтың адынга Турраскааткан байырлалче аалчылары 1993 чылдың июнь 5-те чапал тур бис.

КИНО

15.00, 17.00, 19.00 шактарда: «КАА-ХЕМ»: «Согуу ада» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва Республиканың Президентини Шериг-оол Дияжид-ович Ооржака оок акызы Болгун-оол Сагдмевич ООРЖАКТЫН

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш Чоңуц социал камгалам министрстводары улус өөредилгенин хоочуну Чысырмаа Чалбайгонова ОЮННУЧ

Тыва Республиканың Парлаага болгаш мезээр кер министрствотунуң чыныга баралганы, мезээрлениг күстө коруу камгалаар талазы Тывага хайгарлаа неонге бүртүктүнген.

Кызылдың № 2 школазының 65 чылынга ЧЫРЫТКЫЛЫГ ШКОЛАМ, ХУНДУЛУГ БАШКЫЛАРЫМ, ХАЙЫРАЛЫГ ЭШ-ӨӨРҮМ

Мээн доосканы Кызылдың № 2 школага марафон-ужуражылга болуруну дугайы бүгүдөгө билдине берген чүвэ. Май 17-де хоорай төвүндө, эртемден башкы-биле далаш баазы үнүр ор бис оң. Эртемден башкы Файна Михайловна «Дуу кым-дуу ол, илди дүргөн манял кел чоруур, Сүгдер Мачлаасна-даа ышкаш, көрөм» — дидир.

2. КАТТЫШКАН ШКОЛА 1943 чылда Чадаанга 5 класс доозуп турууда, театр студияныга сургуулар шилли ап чораян Лаптан, Көк-оол дээш бөлүк артистер школага кээп бүгү класстарны шылгааш, элээн кижини шилди алган. Оларынч аразында мени база, Кузун № 2 школага кээп 6 «б» класска өөрени бергеш, школана магадал-даа ханнама мен. Оң класстары, башкылары, кабинеттери тергини эки турган. Хөй-хөй тыва оолар, уругулар орустан чугаалажар. А мен эки орустан билбес турдум. Бичан ол каттышкан школага, эге школа, 8 класстыг ортукмак школа, партия, арва, бухгалтерия, агрономия, ветеринария курстары дээш, яны-бүрү өөредилге черлери дооза чагыс черге турган.

Ол үгө дайын үези, мычангаш совет чуртка дайын эгелээрге-ле, тускай чыдаг режimini Тывага чарлаан. Шериг херээн бүгү улаш өөренир турган. Ону улаш шилээш, дужары албай. Экек сөс-биле чугаалажарга, дайындажырылга шуут белеткенин турдуvus. Дайынчылар, санитарлар, азы отряд, взвод командиринг,

тергини башкылар ажаллап турдулар. Бо бүгү башкылар ат-алдарыг, ордык, медалдарын-даа болганнар.

Каттышкан школага бир элдеп чүдү партия, аныктар, өөреникчилер комитеттери хөдүшкәк, чыгыс аай. Бирги чартык чыт төнөргө, улут солдуулар болган. Өөреникчилер шилли тургаш, ол комитеттерге сойгаан. Бичан шити хуралга, ажал башлап сойгур турган. Өөреникчилерин нам комитетиниң даргалары Оюн Товуу, Кыргыз Яндаа, арва комитетиниң даргасы Саая Сачым. Ол комитеттер составыне бистер, бичин өөреникчилер база киржидисин, чижээ арваиникиге оролакчы болуп Мария Оларовна Минчмаа, кесил-турган Тываның бүгү бундууларында чыгыш кесилгеш, дыка эп-найырдыг, сойгуралдыг өөренип турдуvus.

6 класстан эгелеп кыс уругуларын аныг класк кылган. Оолдар класкы база аныг Бис 6 класска 40 үлүг өөренип турдуvus, Эрзин, Тес. Тожу, Каа-Хем, Би-Хем, Танды кожууларынч конут эрес, чараш кыстары сойгу кожууларынч кемчик кыстары бистер ирга-даа кирип, тургулаан бис.

«Согуу Танды чок-ла болза Шюран булут каймы үнер, Согуу кожуун чок-ла болза Солун кыстар каймын келер. Башкы Танды чок-ла болза Баран булут каймы үнер, Башкы кожуун чок-ла болза, Баштак кыстар каймын келер».

1944-1945 өөредилге чылдында эгелеп ортукмак школа алардык. Бичан класстар-даа, хуртардан-даа өөреникчилерин херек апараз ажалладып чоруткулаттар. Адыг-Тюлюш Дадар, Маскир

Кажан ортукмак школа алар-ганда, районар сапай 7 чыл школары ажиттынып, өөреникчилер кемсип эгелээ. Школага өөредилге, комсомол комитеттери тургустунган. Бичилдерге хөй кичээгенин салып турган бис. Совет хамаатызын-даа, комсомолду турду-даа аларып, чартынып турдуvus. Боттарыныс өзүп, угаан кирип, нонга бараан болууда, эртем чедип алыр дээш дыка кызып турган бис. Комсомолга эге баштай 7 кижини хулаш адыг комитет секретары Борис Ньюдок, бюрок кижигинери Екатерина Чысырмаа (автор), Мария Минчмаа, Гриша Сапача, Кыргыз Суругуру, Валентина Долмажак, Сарыглар Тамалын (Социалисттик Күш-ажылдык Маалыры). Улаштыр конут улуг, күштүг комсомол комитетди тургустунуп улут ажыларыны кылдыкмын.

Школамыска бот-тускайлап, сайыраарынын бүгү аргалаар башкыларыныс, мурунку олурууда өөреникчилер бистер ажыгал турдуvus. Бүгү школа чыгыс ээй күзел-сеткил-биле эп-найырдыг өөренип, келер үениг хөй кадлары анда ладиккан.

1947 чылда бирги доозукчулар Ленинградка дээш эртем чедип алганыр. Ол деп 2-тиери, (мен 2-ги доозукчулар мен Чааскан Москва доостум.

40-50 чылдарыны каргыштыг салдары бистин башкыларымыс, оон эки өөреникчиерини база оон эртен. Истен сүрүүшүнгө 9 класстан тура таваргыч, хөй-хөй айылы, бергелери ажал эртин, тура-соруум салбайн,

орунундан аспайн, чога аталдары, ажал-төлдүг чурттал чок мен. Хууда амдырал-чуртталган сеткилме тааржы. Чүгө дие эртемге хөй үени кирип, ажал-төлдүг ак сеткилдег баран болуп келген болгаш баран болуп чок мен.

Эртен чылын 14 командага 120 мөгө киришкен болза, бо чылын 9 командага 97 мөгө келген. Бүгү-россия череге бо маргылдаа Россияны область, крайларындан мөгөлер орук-чиркити өрөк-үнеси уаг болганнан келбей барганы хомулалыч Керемово областыц Междуреченск хоорайн.

Лаза МОНГУШ. Спорттук хоочуну.

ЧАРЛАДАР БҮРОЗУ

«Шын» солуи редакциясыга ажилдар киж дари негетинни турар.

Кызылдың Эмени унияшениц Кешиктиг Сочинион Салгыларынд адынга 1992 чылдың февраль 19-та тышканы

Дайынның болгаш куш-ажылдың хоочуну, ТАРНЫ Арзылч мөгези Бегзи-Хуурақтың адынга Турраскааткан байырлалче аалчылары 1993 чылдың июнь 5-те чапал тур бис.

КИНО

15.00, 17.00, 19.00 шактарда: «КАА-ХЕМ»: «Согуу ада» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Тыва Республиканың Президентини Шериг-оол Дияжид-ович Ооржака оок акызы Болгун-оол Сагдмевич ООРЖАКТЫН

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш Чоңуц социал камгалам министрстводары улус өөредилгенин хоочуну Чысырмаа Чалбайгонова ОЮННУЧ

Тыва Республиканың Парлаага болгаш мезээр кер министрствотунуң чыныга баралганы, мезээрлениг күстө коруу камгалаар талазы Тывага хайгарлаа неонге бүртүктүнген.

КЫЗЫЛДЫҢ № 2 ШКОЛАЗЫ: ачы-дуза марафону

Төңүзү, Эгеми 1-ги арында. риник кандидат Д. Л. Тин мен база бо школанч доозукчулар. Олардан аңгыда, Тыва Республиканың бир дугаар Президентини Ш. Д. Ооржак дээш, ажал-агынын яны-бүрү адырларында өөредилг ажиллап чоруур доозукчулары хөйү-биле алап болур.

Май 21-нин хүнү чылгыг, азе болган. Школаның кирер эжинини мурунда шөлгө доозукчулар чылдар аайы-биле чыкканын. Оларын ортузунда школаның бегүтүг доозукчулары 1947 чылдың баштай доозукчуларында эгелеп чыл аайы-биле, каш кижик доосканы, чезе кижик бөгүн келгенин илетээш рапортиррин ол школаның күш-чурттары башкыы Л. С. Сединке дужагагарар. Оларынч берен рапортуң баузар сапарга, бөгүнге чедип ул школанга 3 муң 107 өөреникчи дооскан. Келген кижиниң саны 576 (оолданырнын саны кирбөө). Л. С. Седия хулаш алган рапортирнин школаның азы директору Тамара Григорьевна Ондарга бөгөргө, Т. Г. Ондар улаштыр ол школага директорлар ажиллап чоран башкыларга рапорту хулаштын. Оон соонда доозукчуларга келерин ажаллаар байыр чедирип, школаның директору Т. Г. Ондар база Тыва Республиканың Президентиниң Дээш Советиниң Даргасы А. К. Бичелдей чүвө чугаалажар. А. К. Бичелдей келген улуг азылгы башкыларга метейин тура, бо байырлал-марафон чүгө школаның азе, а харын бүгү Тываның байырлары болур журулуп деп демдөөлөш, марафонн эгелээри-биле Дээш Советтин мурундан 100 муң рубльди ачы-дуза кылдыр салган. Оон соонда дарый Тыва Республиканың сан-хө министр Кожкар-оол Ондар оң школаның башкыларынын ажа бижээни илгел-чугагазын чогуулгалыг кылдыр харылап бөгүн аазаш, байыр чедирген.

Ол-бо доозукчуларыны байыр чедирижинери доостурга, сактышынын кичээнигел конганы ол школага 11 чыл директорлап ажилдаан башкы Зуя Куулар биле 11 класстыг эки өөреникчизи До-

лаза Сундул этси каашина. Кыргыз, чыды өөреникчилер инак школазыне шуужуп кирген. Чылдар аайы-биле олар аңгы-аңгы класстарга хөрөжип, аразында ам бо хүнерде чок штеринге сактышканы минутанын кылган.

Э-не солуи кичээл 1947-1950 чылдарың доозукчуларынын кичээли болган. Олар школаның төөгүзүн чугаалап, канчаар өөренип чораянын 11 класстын өөреникчилеринге делтерегин сактып чугаалап, чыгыг состерин оларга берип, Кичээл тонгөн соонда школаның азынга доозукчулар база аалчылар ачы-дуза чедирериниң марафонунга киржирини-биле катал чыгып келген.

Школа директору ачы-дуза чедирегезин эгелеп, эске-лерге үлгер кылдыр болунд өмүнээзинден 15 муң рубльди, 1 өшкүндү, 1 хойну салган. Ону улаштыр директорун ала-нези уруунуң ажаллап турары школазы дээш 5 муң рубльди, элээн каш хөй, өшкүч салгыныны дугайында телеграмма келгенин дыйнаткан.

Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржактын даалганы-биле 100 муң рубльди Чааг-тээш салган, байыр чедирген. Сактышканы кижирини-биле катал чыгып келген. «Улгууз» гүт» бөлүктүн башкылары аны тулуп, марафон ичин тулдук ажалче кирген. Республиканың Улус өөредилгенин министрствозу бир авто-машинаны, хоорай чагыргазы 100 муң рубльди, Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге кылдыз 2 млн. 300 муң рубль өөртик гаражты, «Шамбалыг» коллективтиг ажал-агынын директору тар-аза тарып шөлдү, болдус камгалам министри телевизор биле 11 муң рубльди, Монгуш-Тайганың район чагыргазыны бязаалыг 4 саркыгы ба-за 50 муң рубльди, сугарылга ажал-агы каттыжышканы 30 муң рубльди, Алдан-Маалык чурт-шенигел мугезийнин төлээни школаның төөгүзүн бижээн чуркут алдымын. «Ханнарак» биче бидурулте 100 муң рубльди түс-түста салган.

Чангыс черде ажаллап чоруур доозукчулар белек-селээни, акша-төгерин каттыштырып алган салып турган.

Кызылдың № 9 школазында 20 башкы — 31500 рубльди, ол-бо комитеттерде ажаллап турар доозукчулар — 150 муң. Монгуш-Тайгада барганнар 50 муң. Аныч чок чорук министрствозундан келгенер — 46 муңуң. Кызылдың башкы институтунда ажаллап турарлар 10 муң рубльди база Шитки херектер министрствозунда ажаллап турарлар магнитофонун белек кылдыр берген.

Школазынга, эш-өөрүнге, башкыларынга уран чүдү күчүлдерини база элээн кижик бараалгакан. Россия Федерациянын болгаш республиканың аталарыг артыан Наджада Куулар келгенерге аны тулуп ирлал бергеш, июнь 5-те төгүм-шини чөгартына болуп болуунуң чогаалыгы кемжээни доозукчулары каалан.

1947-1993 чылга чедир доозукчуларында дузаалан акшанын нини түңү 591 муң 460 рубль болган. Оон инак, ол школага өөренип турар өөреникчилериниң адалыелери 329 муң 570 рубльди, башкылар 55 муң рубльди, ачы-дуза кылдыр берген. Ылангыч э-не хөй акшаны эске ала-илерден хөйүн (20 муң рубльди) дузааланы дээш Любовь Чургүй-ооловна Хертовске школаны башкылары, өөреникчилер четиригини онзалал илтерген. Оон инак келген аалчылар доозукчулар кижик бурзу амы-хуузуна акша-биле дузаал, кыч школазынга улут амы-буаны чедирген.

Марафонга кирген акшанын нини түңү 1 млн. 396 муң 59 рубль болган. Оон аңгы-да өшкү, хөй, хаваң, 4 бызаалыг саркык, 1 машина (маркази амдызында билдинмес), гараж, чер, 2 чурук тырттырар апарат, сүй-белек шака, магнитофон. Бо дээрге школаның өстүрген кижилерини, оон хурулуг аалчыларынын сеткил-сактыжыдан чедирген дузаам-дыр.

Бо берге, рынокче шилээнигенин үезинде бот-боттарынга бар-ла аргалаар-биле дузаалык, делтижип чоруур болза черле артык эвеси-тур. Ол дугайын Кызылдың № 2 школазынга болган ачы-дуза марафону херечилеп, бадыткан.

Алефтина ОНДАР.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээш Советиниң болгаш Чаага «Шын» «олуңуң редакция» коллективин Ко редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (коя редакторунун оролакчызы), М. М. Саая (хызыс-салгалыг секретары), В. М. Сат, К. К. Сат (коя редакторунун оролакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Ко редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; ко редакторунун оролакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыс-салгалыг секретары — 3-34-92; оролакчылары — 3-45-93.

Солун неделада 5 катал үнер, Хемчээли 2 парлагла амыз. Тиражы 25.146. Индекс 64210.

Та бүзүрөңер, та бүзүрөңер ОБЩЕЖИТИЕДЕ «АЗА»

«Шын» солуи редакцияныг башкы унияшениден сургуу уруглар келген, элдектиг дыйнамыгын кылган. Ону хынал көөрү-биле ук өөредилге черинин общезиетинге чөв бергеш, бүзүрөңгү эвес чүдөлөр болуп турар 7 дугаар өөрээле мезе берданыс. 3-ку курстун сургуулуру Викторина Салча, Эллана Кижик, Лиана Чулуң олар бо өөрээле ийи чыл чуртаал. Бо чылдың эезинден элдеп-эзип чүдөлөргө таваржыг кичээл болбанындан эртенги шакта удуп-оттуп чыдырыштык, бир-ле черде чүвө дызыркыйнып, багай чыт-лаа келген ышкаш, тура халышкыш, көрө өзөрүвишке, шафтаын шык сымтып үнүп турар, дуудалаш-биле шафтаыг ажиткыш, өрттеп турган делтеринисти суг чымып тургаш, өжүрүп алдымыс — дидилер.

Анаа-ла дугулагыг шафтак эзып каан хептер өрттеп бергенин калган ханнас уруглар болду. Уругуларыны чыгыш-даа таакын тыртпас, от-өкс шаккан өске кижик чок. Өөрээле дугулаа тура өске эш-өөрү кирбөө, шафта электри уданыны-даа чок, мыза бээр фосфор болгаш өске-даа булдуслер эдилээр кижик чок. Оон инак уругуларынч сөөлү үези уулу-дужунге багай дүш кирип, хараң базырынып, өлүг-дириниң ийи аразында болуп, арай деп оттуп кээр, ол ышкаш дүне дурулуп кижик уругуларыны кырмадан дүй-базы, ошкан-чактап, инак-бээр сүйбөл, эр-хөрээл чорукту оруунч деридалап турганын уругулар инак-идак биске тайыла-бирдылар. Шэк мынагы чорук дүне-даа, хүндүс-даа дивес, бир айа 6-7 чедир кататпанып турарын уругулар чугааладылар. Оон инак удуп чыгыш, ол хуулазын кижик базымында, холдарынын

деген черянде бээр билип чылдар бис дидилер. Оон мурунда чылдар бо өөрээле чуртап турган өске штерин уругулары инак чүдүлөр болуп турганын салгынармын база болуп турар. Бо уругулар ол бүгү болуштарынын башкыларынга болгаш өске-даа кыжыларга-чугаалажар, тоовис, херекке албас, бүзүрөңө болуп турар. Бир катар Айзаана Базуужак халлашынын үезинде халлажыны холунда изырарга чымык (ылбыргай) болган деп турары база бар. Уругулар чамдык таваржында халлажыны идип, теп-лаа шенеп турган. Аршында дээрге чымыч дээр болганын элдеп-синер уруглар болду.

Өрттеген хеп турган шафтаын шити-даштын шитилең көөрүмгө, доора ышкаш аскал келер өрттеген, хызында калыпта чытканы хептер булун-бүсүн хөвөр. Шафтаын кырма хана талазында агар унду сорар хойлак бар, инак сай болгаш доурак-доозун бар, оон от баткан бе дээрге, баткан от кымында кызтка оон дужер. Шафта таалгыч туола адагыче бадар барымаа чок.

Өске өөрээлдерде кандыг иртин дээш, бир дугаар өөрээле чуртап турар 6 үлүг-биле база чугаалаштым. Чугаа калында уругулар көүдөп келдилер. Өске өөрээлдерде уругуларыны чугааы-биле алырга, олар удуп чыда үлээрар, харам базырынып, боосталыг бээр ышкыш чүдүлөргө таваржып турар. Баштайгы уругулар ышкыш, ошкан, сүйбөлөс болуп турар. Викториянын, Элланың чыдаа Лидиянын-даа ук төөгүзүнде каран кырып, ханман-ламалп чораян кыргылар чок дидилер. Биччалыг-даа ийи-шү ада-не өбделериниң угуу олар кайын билер, шидик кижилер бар болза, ол таваржытыр база чыда-лаган бар чадавас деп каразымыр ол-дур ийи. Уругулар-

ы-биле катал узуатканын. Бичангаш оңу катал тургуз дээш ажал бул Бурятия Хоорунун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

деген черянде бээр билип чылдар бис дидилер. Оон мурунда чылдар бо өөрээле чуртап турган өске штерин уругулары инак чүдүлөр болуп турганын салгынармын база болуп турар. Бо уругулар ол бүгү болуштарынын башкыларынга болгаш өске-даа кыжыларга-чугаалажар, тоовис, херекке албас, бүзүрөңө болуп турар. Бир катар Айзаана Базуужак халлашынын үезинде халлажыны холунда изырарга чымык (ылбыргай) болган деп турары база бар. Уругулар чамдык таваржында халлажыны идип, теп-лаа шенеп турган. Аршында дээрге чымыч дээр болганын элдеп-синер уруглар болду.

Өрттеген хеп турган шафтаын шити-даштын шитилең көөрүмгө, доора ышкаш аскал келер өрттеген, хызында калыпта чытканы хептер булун-бүсүн хөвөр. Шафтаын кырма хана талазында агар унду сорар хойлак бар, инак сай болгаш доурак-доозун бар, оон от баткан бе дээрге, баткан от кымында кызтка оон дужер. Шафта таалгыч туола адагыче бадар барымаа чок.

Өске өөрээлдерде кандыг иртин дээш, бир дугаар өөрээле чуртап турар 6 үлүг-биле база чугаалаштым. Чугаа калында уругулар көүдөп келдилер. Өске өөрээлдерде уругуларыны чугааы-биле алырга, олар удуп чыда үлээрар, харам базырынып, боосталыг бээр ышкыш чүдүлөргө таваржып турар. Баштайгы уругулар ышкыш, ошкан, сүйбөлөс болуп турар. Викториянын, Элланың чыдаа Лидиянын-даа ук төөгүзүнде каран кырып, ханман-ламалп чораян кыргылар чок дидилер. Биччалыг-даа ийи-шү ада-не өбделериниң угуу олар кайын билер, шидик кижилер бар болза, ол таваржытыр база чыда-лаган бар чадавас деп каразымыр ол-дур ийи. Уругулар-

ы-биле катал узуатканын. Бичангаш оңу катал тургуз дээш ажал бул Бурятия Хоорунун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

ы-биле катал узуатканын. Бичангаш оңу катал тургуз дээш ажал бул Бурятия Хоорунун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

ы-биле катал узуатканын. Бичангаш оңу катал тургуз дээш ажал бул Бурятия Хоорунун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

ы-биле катал узуатканын. Бичангаш оңу катал тургуз дээш ажал бул Бурятия Хоорунун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

ЫДЫКТЫГ ДЖАРУН-ХАШОР ХҮРЭЭ

Бурятияга 1915 чылда Кижиянин районун хүрээниң чыныга Ыдыктыг Джарун-Хашорун тудуу дөрт чыл дүргүзүнда уламчыланы, 1919 чылда ажыгалга кирген турган. Биччалы-даа 1937 чылда (репрессия чылларында) ол Ыдыктыг чер Кижиянин хүрээ-

Сутаев Тываның сарыг-шажын инитилгенин удуртукчулары-биле ужуражып күзелдиг Кызылда чедип келген болгаш хүрээ-хиттич чамдык кижилер-биле ажал чугаанын чорудуп турар.

Чогуу-на бо ажалдын үрүңү-биле Кижиянин хүрээниң хуурак-ламызы Сергей

Лаза МОНГУШ.